

Зміст

Слово до Читача	5
Портрети Богдана Хмельницького: знані й незнані	7
Правда та нісенітниці в образах Петра Дорошенка	31
Портрети Івана Самойловича: таємниця заплющених очей, зниклий соборний образ та уявні зображення	57
Портрети Івана Мазепи: «багатоликий Іван» чи наслідки Петрової помсти?	83
Портрети Івана та Анастасії Скоропадських: реальні й вигадані елементи відомих образів	123
«Полковник з київської товкучки»: загадки появи та побутування портретів Івана Чарниша	157
Портрети Данила Апостола: таємниці одного ока та орденської стрічки	173
Портрети Кирила Розумовського: вельможа з гетьманською булавою	195
«Хто є хто» і «хто є звідки»: загадкова плутанина з портретами жінок козацьких старшин	213
Чи той то Гонта, як його малюють?	239
Покажчик імен	275

айупізнаванішим діячем козацької доби української історії, безумовно, був, є і залишається Богдан Михайлович Хмельницький (1595–1657). Як би з часом не змінювалися оцінки його діяльності, які б подробиці публічного та приватного життя гетьмана не ставали нам відомі, це аж ніяк не впливало на упізнаваність його образу. Хмельницький, єдиний з діячів XVII ст., має найбільшу за обсягом іконографію, тобто найбільшу кількість зображень, виконаних в усіх можливих мистецьких техніках протягом понад трьох з половиною століть. Тільки автентичних та прижиттєвих портретів гетьмана до наших днів дійшло 21. Якщо ще порахувати численні копії XIX ст., інтерпретаційні твори XX і XXI століть, додати до цього силу-силенну пам'ятників та кінообразів, то банк візуальних даних сягатиме понад п'ять сотень позицій. Це просто надзвичайно! Невже Хмельницького можна вважати єдину історичною постаттю, яку ми точно «знаємо в обличчя»?

На перший погляд саме так і є. Однак образ — це не фотографія чи рентгенівський знімок. Він може бути різний, тоді як його сприйняття, осмислення, інтерпретація та передання будуть ще більш урізноманітнені. Якщо комусь здається, що в історії портретів Хмельницького не може бути нічого загадкового й надзвичайного, спробую переконати у протилежному.

Насамперед дізнаймося про те, хто з дослідників уже намагався з'ясувати, який вигляд мав Хмельницький, скільки в нього було портретів і чи можна їх вважати достовірними зображеннями.

Фактично першим, хто присвятив у своїй статті «Воспоминание о Богдане Хмельницком», опублікованій 1857 р. на сторінках часопису «Русская беседа», кілька рядків портретам козацького ватажка, був Михайло Максимович. Цей текст пізніше, 1876 р., перевидано у першому томі зібрання творів ученого¹. У статті, зокрема, ішлося про те, що за часів гетьманування Данила Апостола у 1728 р. на стінах Успенського собору Києво-Печерської лаври після великої пожежі 1718 р. було написано великий портрет Богдана Хмельницького на повний зріст (іл. 14). На думку вченого, це зображення протягом багатьох років нагадувало про події 1648 р., коли Київ вітав гетьмана після перемоги під Замостям. На жаль, портрет Хмельницького був «закрашен дикою краскою»², коли 1832 р. за наказом Святішого Синоду з церков винесли всі світські зображення. Те, що винести не змогли, підлягало знищенню. Далі у статті вченого згадано, а пізніше в зібранні творів й опубліковано текст віршованої драми «Милість Божа», присвяченої Хмельницькому та його діянням. Ця драма 1728 р. мала безпосередній стосунок до розвитку іконографії гетьмана, оскільки стала сюжетною основою одного з живописних творів, який отримав назву «Хмельницький з полками»³.

Уперше зображення цієї картини було опубліковано в першому ж номері часопису «Киевская старина» за 1882 р. У редакційній статті, яка супроводжувала фототипію картини, зазначено, що Богдан Хмельницький — один із найвідоміших історичних діячів, який навіть заслужив на встановлення пам'ятника у Києві⁴. Тому редакція вважала за потрібне ознайомити читачів з одним із «наилучше обставленним образом»⁵ цього діяча, що на той час був у колекції Василя Тарновського⁶. Автори

¹ Максимович М. Собрание сочинений в 3-х т. — К.: Тип. М. П. Фрица, 1876. — Т. 1. Отдел исторический. — С. 475–485.

² Там само. — С. 484.

³ У літературі побутують різні назви цього твору: «Хмельницький з полками», «Богдан з полками», «Богдан Хмельницький з полками» тощо.

⁴ У цей час ще збирали кошти на пам'ятник, автором якого був скульптор Михайло Мікешин.

⁵ Къ портрету Хмельницкого // Киевская старина. — 1882. — № 1. — С. 226–231.

⁶ Каталогъ украинскихъ дрѣвностей коллекціи В. В. Тарновскаго. — Т. I. — Описаніе предметовъ доисторического и великорусскаго отдаѣловъ сост. Н. Ф. Бѣляшевский; А. М. Лазаревский оказалъ содѣйствие при сост. и печатаніи каталога. — К.: Тип. К. Н. Милевскаго, 1898. — С. 77 (№ 703).

Оль
Коб
тає
коз
поп

Пор
Бог
Хме
знат

статті зауважили, що, за відомостями, які вони не мали змоги перевірити, цей портрет нібіто колись був у Суботівській церкві, яку побудував Хмельницький. Звідти портрет потрапив до Медвединського, а потім до Києво-Видубицького монастиря, де його Тарновський і придбав (іл. 17). Далі автори статті вказали на те, що ще за життя гетьмана, імовірно, було кілька великих та малих портретів, які містилися як у приватних помешканнях, так і в церквах. Серед них 16 гравюр, які опублікував російський знавець гравюри Дмитро Ровинський, портрети з колекції польського короля Станіслава Августа Понятовського, зображення з колекції Олександра Лазаревського, портрет з польського часопису «*Kłosy*», яким пізніше виявився твір пензля Яна Матейка, зображення із зібрань кількох польських колекціонерів та копії малюнка з літопису Самійла Величка. Не маючи достатньої інформації щодо часу появи більшості з них, а також аргументів, які могли б обґрунтувати розбіжність у зображеннях цієї постаті різними художниками та граверами, автори статті зосередилися на докладному описі саме картини «Хмельницький з полками». У результаті вони дійшли висновку, що картина була написана пізніше, ніж кінець XVII ст., як спочатку зазначали, але на запитання, що стало поштовхом для її створення й коли саме вона була написана, автори не відповіли.

У виданнях, які з'явилися невдовзі після публікації в «Киевской старине», зокрема, в альбомі, упорядкованому Володимиром Антоновичем та Володимиром Бецем¹, крім біографій українських гетьманів, були розміщені фототипії дев'яти портретів із колекції Тарновського, писаних олійними фарбами: Петра Конашевича-Сагайдачного, Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Павла Тетері (Моржковського), Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного (Ігнатовича), Петра Дорошенка, Михайла Ханенка. У передмові до цього видання професор Бец зазначив, що оскільки «обличчя — дзеркало душі», то саме воно демонструє той міцний зв'язок між внутрішнім світом людини та її зовнішніми рисами. Іноді лише історику, його інтуїції до снаги «подметить мотивы деятельности исторической

¹ Антонович В. Б., Бец В. А. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах. Вып. I. По коллекции В. В. Тарновского. — К.: Тип. Императорского Университета Св. Владимира. — 73 с.: ил.

личности». У зібранні Тарновського, яким скористалися упорядники з люб'язного дозволу власника, було 44 портрети різних постатей. Було заплановано, що всі вони увійдуть до першого розділу цього видання, яке мало складатися з кількох випусків¹. Упорядники першого випуску подали стислу характеристику кожного з портретів, що становила великий інтерес для дослідників іконографії українських гетьманів. Зокрема, упорядники зазначали, що портрет Хмельницького був скопійований зі старого оригіналу, який нібіто перебував у картинній галереї графів Оссолінських. Цей портрет прибав Василь Тарновський в Івана Стороженка. На користь автентичності портрета, на думку власника та упорядників, свідчила значна його подібність до гравюри Вільгельма Гондіуса. Сама гравюра, виконана 1651 р. у Гданську, зберігалася в колекції Дмитра Ровинського та у Краківській бібліотеці, звідки її копію надав для київського видання польський історик, рисувальник і видавець Йозеф Лоський. Далі упорядники наголошували, що ця гравюра — одна з найдавніших, а отже, її варто вважати найдостовірнішим зображенням Богдана-Зиновія. З того часу така думка надовго запанувала як серед істориків, так і серед митців, що почали її поширювати у своїх працях і творах. Крім гравюри роботи Гондіуса, в альбомі було ще п'ять гравюр із зображенням Хмельницького, вилучених із різноманітних видань XVII ст. З портретів XIX ст., які також привернули увагу упорядників, було використано літографічну копію роботи Яна Матейка.

Серед «заохочувальних» повідомлень «Киевской старины», які періодично з'являлися на її сторінках і мали спонукати зацікавлених громадян до пошуку старовинних портретів, зокрема, були: замітка В. Ястrebова, обуреного після відвідин хутора Суботів тим, що в Іллінській церкві, побудованій коштом Хмельницького, немає портрета фундатора²; повідомлення про те, що портрет «батька Богдана», імовірно, може бути в Медвединському монастирі Чигиринського повіту Київської губернії й точно, за словами автора, зберігався

¹ Другий розділ упорядники планували сформувати за матеріалами описів і зображень стародавніх речей, хатнього начиння, одягу та зброй. До третього мали увійти факсиміле численних місцевих актів XVII–XVIII ст., а також першої половини XIX ст.

² [В. Я.] [Ястrebов Я.] Разоренная могила // Киевская старина. — 1898. — Т. 62. — № 9. — С. 80–82.

в М. А. Скоропадської в Санкт-Петербурзі¹; розвідка О. Левицького про цілком несподівану картину часів облоги Львова козацьким військом, на якій зафіковано сцену відступу козаків з-під міста, що не відповідало історичним реаліям². Заохочення, які пролунали з вуст авторів заміток та повідомлень, справді згодом знайшли своїх зацікавлених читачів і привели до неочікуваних результатів, про що йтиметься далі.

Створений і частково описаний перелік виявлених у другій половині — наприкінці XIX ст. портретів Богдана Хмельницького був додовнений 1909 р., коли Гнат Хоткевич оприлюднив перший випуск підготовленого ним мистецького альбому³. Випуск містив кольорові копії старовинних портретів, серед яких, зокрема, і портрет Хмельницького, датований першою половиною XVIII ст. Портрет походив з палацу Жевуських у Підгірцях і був відмінний від так званого гондіуського типу зображення гетьмана (іл. 22). На жаль, Хоткевич не надав жодних коментарів до цього зображення. Знаємо лише про те, що Гнат Мартинович власноруч виконав копії кількох портретів, які на той час перебували в зібраннях Львова та Krakova. Згодом виданий ним «Альбом» перетворився на бібліографічну рідкість, а оригінал самого портрета з 1940 р. опинився в музеї Тарнува на території Польщі. Усе це разом зумовило той факт, що зображення ще й до сьогодні не стало предметом ґрунтовного фахового аналізу ані істориків, ані мистецтвознавців, ані фахівців зі спеціальних історичних дисциплін.

На початку ХХ ст. оприлюднено ще одне зображення, про яке в 1890-х роках у своїх виданнях згадував Дмитро Ровинський. Це був досить несподіваний варіант гравюри Гондіуса, де Хмельницького зображено з вухами віслюка. Відповідно під гравюрою вміщено і змінений підпис. Опублікували це зображення серед матеріалів XIII археологічного з'їзду, однак досліджувати його почали значно пізніше, уже у другій половині ХХ ст.

¹ Заметки по искусству // Киевская старина. — 1897. — Т. 57. — № 6. — С. 103–106.

² Левицкий О. Историческая картина времен Хмельницкого // Киевская старина. — 1897. — Т. 56. — № 2. — Отд. 2. — С. 39–41.

³ Хоткевич Г. Альбом історичних портретів. — Львів: Друкарня І. Айхельберга (пл. Ринок, 10). Серія I, 1909.

Наявність у літературі різноманітних повідомлень про виявлені портрети Хмельницького, а також брак усебічної інформації про них зумовили низку передчасних дослідницьких висновків щодо іконографії цього гетьмана. Переважно вони полягали в тому, що єдиним іконографічним типом зображень, який передає нам справжню зовнішність Хмельницького, належить вважати так званий гондіуський, тобто всі зображення, що походили від гравюри 1651 р., яку виконав фландрський гравер у Гданську (іл. 1). Такий висновок на кілька десятиліть затвердив за згаданими зображеннями право на істинність і достовірність, що априорі відкидало будь-які інші інтерпретації образу гетьмана та можливі припущення, що ця людина протягом різних періодів свого життя могла мати різний вигляд. Наслідки такого переконання далися взнаки вже наприкінці XIX ст., коли всі відмінні від гондіуського варіанти зображень гетьмана почали називати «фантастичними» й безпеляційно вилучати з переліку імовірних гетьманських портретів¹. Такий підхід, що його застосували дослідники позаминулого століття, зумовив брак серйозних іконографічних розвідок, присвячених портретам Богдана Хмельницького², та обмеженість інтерпретацій образу цього гетьмана, притаманних мистецтву наступних століть.

Саме тому протягом 1920-х – середини 1950-х рр. жодних ґрунтовних досліджень іконографії Хмельницького загалом або хоча б якогось з його портретів зокрема не було. Лише книжка мистецтвознавця Павла Жолтовського (1958), присвячена питанням відображення визвольної боротьби українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI–XVIII ст., дала змогу частково висвітлити походження найвідоміших портретів цього гетьмана та дати відповідь на запитання про достовірність відбиття в них його зовнішнього вигляду³. Вивчаючи гетьманські портрети,

¹ Къ портрету Хмельницкого // Киевская старина. — 1882. — № 1. — С. 229.

² Тут варто зазначити, що перше вагоме дослідження іконографії Б. Хмельницького, реалізоване фактично за вказівками авторів публікації у «Київській старині», здійснив 1958 р. відомий мистецтвознавець П. Жолтовський на сторінках невеличкої праці «Визвольна боротьба українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI–XVIII ст.». Однак ця праця, з одного боку, не мала за мету докладно та ґрунтовно дослідити саме іконографію цього гетьмана, а з другого — уже морально застаріла й потребує доповнення, переосмислення і звільнення від деяких упереджених висновків.

³ Жолтовський П. М. Визвольна боротьба українського народу в пам'ятниках мистецтва XVI–XVIII ст. — К.: Вид-во АН УРСР, 1958. — 148 с.: іл.

PIETRO DOROZENCO
GENERALIS
COSACCHI ZAPOROVENSIS

1

PETRUS DOROZENCO,
Cossacorum Zaporiensis
Generalis

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Богдан Годуновъ
ГЕТМАН

13

14

15

16

17

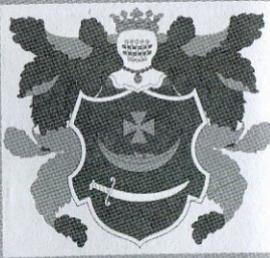
18

19

20

21